

Розділ II. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

УДК: 159.922.765

© Л. С. Процик, 2016

Л. С. Процик (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО ОБДАРОВАНИМИ ПІДЛІТКАМИ

Процик Л. С. Особливості використання механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками. Психологічний захист розглядається як спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням внутрішнього конфлікту. Обґрунтовано, що для діагностики психологічного захисту й визначення його особливостей переважно використовують різні варіанти тестів, які передбачають чітке визначення самого механізму та його дії на психологічний стан. Названі методики дослідження механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих підлітків, здійснюється з урахуванням багатьох критеріїв, зокрема: концептуальна обґрунтованість, висока валідність, психометрична надійність, можливість співставлення отриманих результатів з результатами інших дослідників. З'ясовано, що головними методами дослідження інтелектуальної обдарованості є: спостереження, самоспостереження та експеримент, вербальні методи дослідження (бесіди, опитування) і невербальні (тестування). Розкрито кожен з методик, їх межі застосування, концептуальну базу, у відповідності із якою будується діагностичний висновок. Описані результати дослідження, які свідчать, що найбільш часто різні механізми психологічного захисту використовують підлітки, які увійшли до групи «звичайних». На основі отриманих даних встановлено, що як дослідженні з вираженою, так і з прихованою обдарованістю характеризуються подібним репертуаром психологічних захистів («проблемний аналіз», «установка власної цінності», «збереження самоконтролю»). Визначено, що обдаровані підлітки, порівняно з їх звичайними однолітками, частіше використовують когнітивні та емоційні копінги, тоді як звичайні – емоційні та поведінкові психологічні захисти. Досліджено, що механізми психологічного захисту, які використовують інтелектуально обдаровані підлітки різняться тим, що вони є більш конструктивними в порівнянні із підлітками звичайними (заміщення, витіснення, компенсація).

Ключові слова: механізми психологічного захисту, діагностика, підліток, спостереження, експеримент, тестування, валідність.

Постановка проблеми. В даний час проблема механізмів психологічного захисту набула особливої актуальності у зв'язку з соціально-економічними змінами на території всього пострадянського простору, ритмом сучасного життя, різким збільшенням кількості найрізноманітніших чинників, що впливають на психологічний стан та їх характеристику сучасних підлітків є найбільш «чутливі» до соціальної нестабільності й змін. Аналіз наукової літератури свідчить, що механізми психологічного захисту та особливості їх реалізації в розвитку творчості – найменш досліджений психологічний феномен, що має місце у житті обдарованого підлітка. Тому проблема та формування у них конструктивних механізмів психологічного захисту набуває великого значення.

Аналіз наукових досліджень. Проблема механізмів психологічного захисту (МПЗ) розкрита у працях: Ф. Бассіна, Ф. Березіна, Л. Гребеннікова, В. Журбіна, Г. Келлерман,

Р. Плутчик, І. Стойкова, В. Файвишевського, А. Фройд, З. Фройда, А. Якубина, Т. Яценко та інших вчених [1; 2; 3; 8; 9; 10]. Як предмет психологічного дослідження механізми психологічного захисту обдарованих підлітків займають місце на перетині двох великих психологічних проблем: обдарованості та захисних структур свідомості. Центральне місце поняття психологічного захисту в підлітковому віці зайняло в концепції А. Фройда. Вона вважала, що за допомогою механізмів психологічного захисту особистість несвідомо оберігає свою психіку від травм, які можуть завдати їй реальні життєві ситуації, які загрожують зруйнуванню Я-концепції особистості. На сьогоднішній день найбільш систематизованою концепцією, що всебічно описує механізми психологічного захисту обдарованих підлітків, є положення про розвиток внутрішнього світу людини В. Шадрикова [6].

Метою статті є аналіз особливостей використання механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками.

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. Захисні механізми починають діяти, коли досягнення мети є неможливим нормальним шляхом. Досвід, який несумісний з уявленнями людини про себе, має тенденцію витіснитись із свідомості. Може відбуватися або спотворення сприйнятого, або його заперечення, або забування. Активізація психологічного захисту знижує накопичену напруженість, трансформуючи дану інформацію для збереження внутрішньої рівноваги. Дія механізмів психологічного захисту у випадку розбіжності між очікуваним результатом й отриманим, може призвести до включення підлітка в різні групи чи субкультури. Подібний захист, сприяючи адаптації підлітка до його внутрішнього світу і психічного стану, може стати причиною соціальної дезадаптації. Психологічний захист є спеціальною регулятивною системою стабілізації особистості, спрямованою на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. Поки зовнішня інформація не розходиться зі сформованим в особистості поданням про навколишній світ, про себе, вона не відчуває дискомфорту. Але як тільки намічається якась неузгодженість, перед людиною постає проблема: або змінити ідеальне уявлення про самого себе, або якимось чином переробити отримані відомості [4].

Для вимірювання психологічного захисту й визначення його особливостей використовують різні варіанти тестів, що направлені на чітке визначення самого механізму та його дії на організм. Р. Грановська вважає, що з накопиченням життєвого досвіду в людини формується спеціальна система захисних психологічних бар'єрів, яка забезпечує свідомість від інформації, що порушує її внутрішню рівновагу. Загальна риса всіх видів психологічного захисту полягає в тому, що судити про неї можна тільки за непрямими проявам [5].

Взаємовідносини між особистістю і захисними механізмами носять внутрішній і взаємний характер: механізми захищають особистість, а структура особистості визначає які саме механізми будуть використані для захисту. Кожен індивід користується різними механізмами, розвиваючи свою самостійну систему захисту самоповаги. Однак, підлітковий вік – це вік гострих суперечностей у структурі особистості, яка тільки формується. Суттєвою особливістю підліткового віку є розвиток складніших форм мислення у зв'язку із засвоєнням абстрактного матеріалу, теорій, закономірностей при вивченні інших дисциплін. Психологи вказують на достатній рівень розвитку в підлітка таких якостей мислення як: логічна послідовність, критичність, самостійність, цілеспрямованість. Водночас у нього помітно підвищується рівень розвитку самосвідомості, контролю за власною діяльністю та поведінкою.

Залучення в методичний апарат дослідження МПЗ інтелектуально обдарованих підлітків конкретних методик, здійснюється з урахуванням багатьох критеріїв, серед яких: концептуальна обґрунтованість, висока валідність, психометрична надійність, можливість співставлення отриманих результатів з результатами інших авторів. Основними методами дослідження є:

спостереження, самоспостереження, експеримент, вербальні, бесіди, опитування, тестування. Для визначення індивідуально-психологічних особливостей вибору механізмів психологічного захисту продуктивно використовувати методика діагностики використання захисних механізмів «Опитувальник копінг-стратегій шкільного віку (І. Нікольської, Р. Грановської) та тест «Діагностика типологій психологічного захисту» (Р. Плутчик і адаптації Л. Вессермана, О. Єришева, Є. Клубової та ін.); емоційно-вольової сфери – методика «Вольової саморегуляції» (А. Зверкова та Е. Ейдмана) [2; 3; 5; 7].

Докладніше про методики. Число вітчизняних психодіагностичних методів, направлених на діагностику розумового розвитку, відносно невелике. В першу чергу необхідно відзначити «Опитувальник копінг-стратегій для досліджуваних шкільного віку» (І. Нікольської, Р. Грановської). Методика спрямована на визначення ситуацій, коли підліток відчуває напругу або турбується про щось. Зазвичай це буває, коли трапляються неприємні події. В першому стовпці зазначені ті копінг-стратегії (способи поведінки), які учень найчастіше використовує у важких і неприємних для себе ситуаціях. А в другому – ті способи, які зазвичай допомагають впоратися з напругою і тривогою. Крім запропонованих варіантів, підліток може написати сам, що він ще робить в такій напруженій, тривожній та неприємній ситуації й зобразити її наочно [5].

Методика діагностики типологій психологічного захисту (Р. Плутчик в адаптації Л. Вессермана, О. Єришева, Е. Клубової та ін.) використовується для визначення основних типів его-захисту – заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проєкція, заміщення, інтелектуалізація, реактивні утворення. Тест складається з тверджень, що описують почуття, які людина зазвичай відчуває в різних ситуаціях. Після опрацювання результатів можна визначити індивідуальні змістовні характеристики типологій психологічного захисту (індексу життєвого стилю) [2].

Тестом-опитувальником А. Зверькова і Е. Ейдман «Дослідження вольової саморегуляції» визначається рівень розвитку вольової саморегуляції. Тест містить 30 тверджень, спрямованих на визначення величин індексів вольової саморегуляції за пунктами загальної шкали та індексів по субшкалам «наполегливість» і «самовладання». Під рівнем вольової саморегуляції розуміється міра володіння людиною власною поведінкою в різних ситуаціях, здатність свідомо керувати своїми діями, станами і спонуканнями. Рівень розвитку вольової саморегуляції може бути охарактеризований в цілому і окремо за такими властивостями характеру як наполегливість і самовладання. Рівні вольової саморегуляції визначаються в зіставленні з середніми значеннями кожної із шкал [7].

Даний вибір методик, які були обрані нами для вивчення механізмів психологічного захисту обдарованих підлітків зумовлено наступними факторами: вони легкі у застосуванні й обробці даних; мають наочне представлення результатів та інформативні; є надійними, валідними діагностичними засобами.

На першому етапі дослідження за результатами діагностики («Опитувальник творчих характеристик особистості Вільямса», «Шкільний тест розумового розвитку», тест креативності Е. Торренса, проєктивний тест діагностики творчого (дивергентного) мислення Вільямса), спостереження та опитування класних керівників, вчителів та керівників гуртків було сформовано три групи підлітків: інтелектуально обдаровані підлітки з вираженою формою обдарованості, з прихованою формою обдарованості та звичайні.

Здійснене нами дослідження засвідчило, що інтелектуально обдаровані підлітки з вираженою обдарованістю використовують такі механізми психологічного захисту: заміщення (100%), витіснення і компенсацію (86%), тобто переключаються на якусь іншу діяльність, переносять реакції гніву на об'єкти, що знаходяться поруч, витісняють із свідомості частини подій, що є емоційно дискомфортними. Найменш використовують ці досліджувані механізми

інтелектуалізації (38%) і проєкції (5%). Рівне число випробовуваних (78%) характеризується використанням механізмів психологічного захисту заперечення і регресія, що свідчить про схильність цих підлітків видаляти зі свідомості емоційні переживання, що травмують чи викликають дискомфорт.

У групі підлітків з прихованою формою обдарованості інтенсивно використовується механізм заміщення (96%), ці досліджувані схильні зміщувати реакції гніву з соціально заборонених і недоступних об'єктів на доступні. 90% досліджуваних демонструють поведінку, що характеризується тимчасовим відходом від тривожної ситуації та зануренням в іншу справу. У 87% респондентів даної групи чітко простежується використання механізму витіснення, а 80% вдаються до захисту за типом регресії і реактивної освіти, демонструють дитячі патерни поведінки, зворотні наявним переживанням.

У групі звичайних підлітків, також як і в попередній, найбільш часто використовується механізм заміщення – 100% випробовуваних схильні зміщувати реакції гніву з соціально заборонених і не доступних об'єктів на доступні. Наступні по частоті використанні в даній вибірці це такі механізми психологічного захисту як заперечення, регресія, компенсація, їх використовує 96% випробовуваних даної групи. Як і в обдарованих підлітків, менша кількість респондентів цієї групи вдаються до захисту за типом проєкції (46%) та інтелектуалізації (53%).

Якщо розглядати отримані дані в порівняльному плані, то можна стверджувати, що найбільш часто різні механізми психологічного захисту використовують підлітки, які увійшли у групу «звичайних». Виключення становлять лише механізм витіснення, який застосовується 81% досліджуваних цієї групи. Тоді як з досліджуваних в групах обдарованих підлітків використовують цей механізм лише 76% з них.

Ми проаналізували репертуар використовуваних обдарованими підлітками механізмів психологічного захисту. На малюнку представлено розподіл обдарованих і звичайних учнів за частотою використання механізмів психологічного захисту в індивідуальному профілі (Рис. 1).

Аналіз репертуару механізмів психологічного захисту у групі обдарованих підлітків засвідчив, що найбільша кількість респондентів (35%) використовують шість психологічних захистів (заміщення, витіснення, компенсація, інтелектуалізація, заперечення, регресія). Всі механізми психологічного захисту реалізують лише у 7% досліджуваних. 14% обдарованих учнів використовує сім захисних механізмів для підтримки емоційного комфорту. У 8% досліджуваних в індивідуальному профілі присутні два-три часті механізми психологічного захисту, 10% підлітків використовують чотири і 18% – п'ять психологічних захистів.

У групі звичайних підлітків, найбільша кількість досліджуваних (41%) також використовують шість психологічних механізмів захисту. Однак, різна кількість випробовуваних використовують сім (24%) і вісім (9%) механізмів, тоді як 12% підлітків з прихованою обдарованістю використовують п'ять механізмів захисту.

Ми бачимо, що загальна кількість досліджуваних у вибірці обдарованих, які мають широкий репертуар психологічних захистів становить 21%, тоді як у вибірці звичайних підлітків 49%. Навпаки, кількість респондентів, репертуар психологічних захистів яких характеризується вузькістю і превалює у вибірці обдарованих, становить 26%, в групі досліджуваних з вузьким репертуаром психологічних захистів не виявлено.

Порівняння розподілу за репертуаром використовуваних психологічних захистів (критерій χ^2) показав наявність статистично достовірних відмінностей на рівні $p=0,001$, що дозволяє говорити про більш широкий репертуар механізмів психологічних захистів звичайних підлітків, ніж в обдарованих досліджуваних.

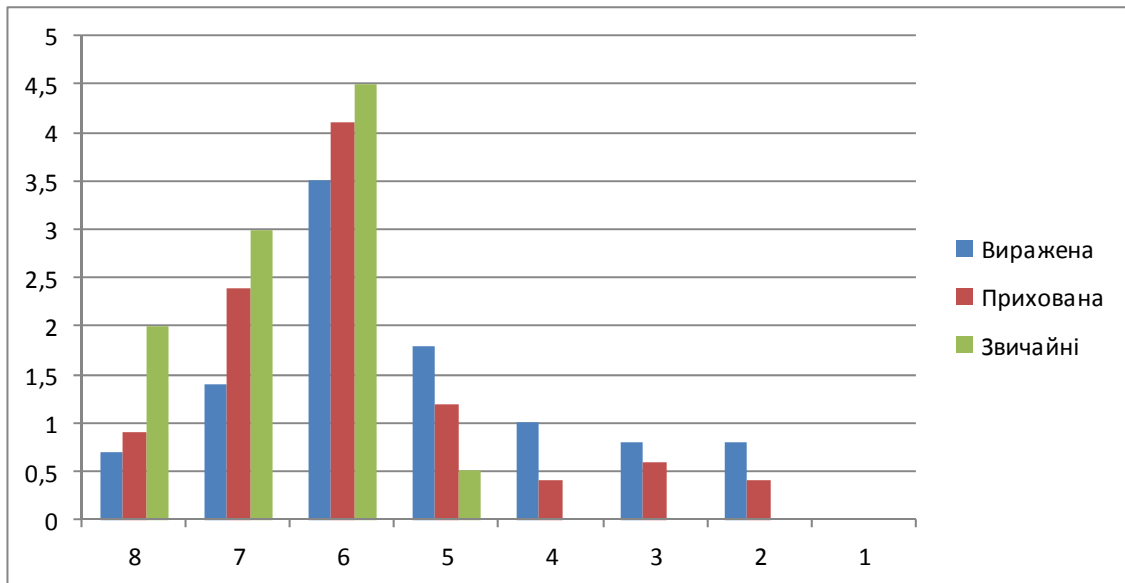

Рис. 1. Відсотковий розподіл обдарованих та звичайних досліджуваних по частоті захистів в індивідуальному профілі у %

(Дані від 1 до 8 – кількість механізмів психологічного захисту, 0 до 5 – відсотки, макс. 50 %)

Отримані результати дослідження дозволяють констатувати, що як респонденти з вираженою, так і з прихованою обдарованістю характеризуються подібним репертуаром психологічних захистів. Це підтверджує порівняння розподілу за допомогою критерію χ^2 -Пірсона, яке показало наявність статистично достовірних відмінностей ($p=0,68$) у розподілі досліджуваних обох груп по числу використовуваних ними механізмів психологічних захистів.

Порівнюючи дані за методикою «Опитувальник копінг-стратегій шкільного віку» (І. Нікольської, Р. Грановської), можна говорити про те, що обдаровані підлітки частіше використовують когнітивні та емоційні копінги, тоді як звичайні – емоційні та поведінкові стратегії. При цьому адаптивні варіанти поведінки різного виду використовуються переважно обдарованими підлітками.

Результати дослідження свідчать про домінування адаптивних варіантів копінг-поведінки у досліджуваних як з вираженою (53%), так і прихованою (43%) інтелектуальною обдарованістю. Ці підлітки найчастіше використовують такі варіанти копінг-поведінки як «проблемний аналіз», «установка власної цінності», «збереження самоконтролю». Тобто форми поведінки, спрямовані на аналіз труднощів, що виникли, і можливі шляхи виходу з них, підвищення самооцінки, більш глибоке усвідомлення власної цінності як особистості, наявність віри у власні ресурси в подоланні важких ситуацій.

Вважається, що ефективність самоконтролю залежить від інтелекту, який виступає в якості його ресурсу. Інтелектуально обдаровані досліджувані в силу наявного інтелектуального потенціалу, судячи з отриманих даних, активно використовують його для оволодіння складними життєвими ситуаціями.

Проте використання емоційних, адаптивних копінг-стратегій досліджуваних виділених груп не є однаковим. Так, 58% досліджуваних з вираженою обдарованістю воліють використовувати адаптивні емоційні копінги, зокрема такі як: «протест», «оптимізм», що припускають емоційний стан з активним обуренням і протестом по відношенню до труднощів і впевненістю в наявності виходу з будь-якої, навіть найбільш складної ситуації. Така поведінка характеризує лише 36% приховано обдарованих підлітків. Для даної вибірки, навпаки, характерне використання неадаптивних копінг-стратегій, а саме «придушення емоцій»,

«покірність», «самозвинувачення», «агресивність», тобто тих варіантів поведінки, які характеризуються пригніченим емоційним станом, станом безнадійності, покірності та недопущення інших почуттів, переживанням злості і покладанням провини на себе та інших. Отримані нами результати узгоджуються з результатами дослідження психічних станів у обдарованих підлітків, які не реалізували свій інтелектуальний потенціал, у них домінують невірні, неадекватні негативно забарвлені психічні стани.

Дані розподілу досліджуваних по використанню поведінкових копінг-стратегій показують, що підлітки з прихованою обдарованістю (43%) частіше, ніж з вираженою (31%) використовують адаптивні копінги, зокрема такі як: «співпраця», «звернення», «альтруїзм» і реалізують поведінку, при якій вони вступають у співпрацю зі значимими і більш досвідченими людьми, шукають підтримку в найближчому соціальному оточенні або самі пропонують її близьким у подоланні труднощів.

Неадаптивні варіанти копінг-поведінки серед поведінкових копінг-стратегій: «активне уникання», «відступ» – поведінка, що передбачає уникнення думок про неприємності, пасивність, самотність, спокій, ізоляцію, прагнення відійти від активних інтерперсональних контактів, відмову від вирішення проблем використовують 15 % і 20 % досліджуваних першої та другої групи.

Висновки. Результати вивчення захисних форм поведінки встановлені відмінності у частоті використання таких захистів як заміщення, реактивне утворення і регресія. Це дозволяє говорити про більшу частоту їх використання у групі звичайних підлітків. Аналіз репертуару психологічних захистів показав, що у вибірці обдарованих підлітків він характеризується вузькістю. Обдаровані досліджувані частіше використовують когнітивні й емоційні психологічні захисти. Механізми психологічного захисту, що використовують інтелектуально обдаровані підлітки характеризуються тим, що є більш конструктивними – зберігають внутрішню рівновагу особистості й стимулюють до подальшого розвитку, а не до тривоги й саморуїнування.

Література

1. *Бассин Ф.В.* О силе «Я» и психологической защите / Ф.В. Бассин // Вопросы философии. – 1969. – №2. – С. 118–125
2. *Діагностика* типологій психологічного захисту (Р. Плутчик в адаптації Л.І. Вассермана, О.Ф. Єришева, О.Б. Клубової та ін.) / Фетіскін Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Соціально-психологічна діагностика розвитку особистості і малих груп – М., Изд-во Інституту Психотерапії, 2002. – С. 444–452
3. *Клубова О.Б.* Методи медичної психології в діагностиці психологічних захисних механізмів / О.Б. Клубова // Теорія і практика медичної психології та психотерапії, 1994. – СПб., С. 77.
4. *Никольская И.М.* Формирование защитной системы человека / И.М. Никольская // Материалы научно-практической конференции «Ананьевские чтения 2004». – СПб.: 2004. – С. 58–115
5. *Никольская И.М.* Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская – СПб.: Речь, 2000. – 507 с.
6. *Шадриков В.Д.* Введение в психологию: способности человека / В.Д. Шадриков. – М.: Логос, 2002. – 159 с.
7. *Пашукова Т.И.* Практикум по общей психологии: Учебное пособие. / И.Т. Пашукова, А.И. Допира, Г.В. Дьяконов / – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «Модек», 1996. – 176 с.
8. *Якубин А.А.* Концепции психологических механизмов саморазвития личности / А.А.

- Якубин // Актуальные проблемы современной науки. – 07/2009. – №4. – С. 148–150
9. *Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.R.* A structural theory of ego defenses and emotions. In C.E. Izard (Ed.), *Emotions in personality and psychopathology*. – N.Y. Plenum, 1979. – P. 229–257
 10. *Freud A.* Defense Mechanisms: *Encyclopedia Britannica*, v.7., – London, – P. 172–173.

Процьк Л. С. Особенности использования механизмов психологической защиты интеллектуально одаренными подростками. Психологическая защита рассматривается как специальная регулятивная система стабилизации личности, направленная на устранение или сведение к минимуму чувства тревоги, связанного с осознанием внутреннего конфликта. Обосновано, что для диагностики психологической защиты и определения ее особенностей преимущественно используют различные варианты тестов, которые предусматривают четкое определение самого механизма и его воздействия на психологическое состояние. Названные методики исследования механизмов психологической защиты интеллектуально одаренных подростков осуществляются с учетом многих критериев, в том числе: концептуальная обоснованность, высокая валидность, психометрическая надежность, возможность сопоставления полученных результатов с результатами других исследователей. Установлено, что главными методами исследования интеллектуальной одаренности являются: наблюдение, самонаблюдение и эксперимент, вербальные методы исследования (беседы, опрос) и невербальные (тестирование). Раскрыто каждую из методик, их границы применения, концептуальную базу, в соответствии с которой строится диагностический вывод. Описанные результаты исследования, свидетельствующие о том, что наиболее часто различные механизмы психологической защиты используют подростки, вошедших в группу «обычных». На основе полученных данных установлено, что как исследовании с выраженной, так и со скрытой одаренностью характеризуются подобным репертуаром психологических защит («проблемный анализ», «установка собственной ценности», «сохранение самоконтроля»). Определено, что одаренные подростки по сравнению с их обычными сверстниками, чаще используют когнитивные и эмоциональные копинги, тогда как обычные – эмоциональные и поведенческие психологические защиты. Доказано, что механизмы психологической защиты, которые используют интеллектуально одаренные подростки отличаются тем, что они являются более конструктивными по сравнению с подростками обычными (замещение, вытеснение, компенсация).

Ключевые слова: механизмы психологической защиты, диагностика, подросток, наблюдение, эксперимент, тестирование, валидность.

Protsyk L. S. Peculiarities of using mechanisms of psychological defense by intellectually gifted teenagers. The article dedicated to psychological defense which considered as a special regulative system of stabilization of personality, intended to removal or minimization of anxious feeling connected with realization of inner conflict. Substantiated that different kinds of tests are mainly used for diagnostics of psychological defense and determination its features. These tests stipulate clear determination of the mechanism and its influence on psychological state. Mentioned methodologies of investigation of psychological defense mechanism of intellectually gifted teenagers are realized with account for many criterions, in particular: conceptual validity, psychometric reliability, a possibility of comparison of gained results with the results of others investigators. It is proved that main methods of investigation of intellectual aptitude are observation, self-observation and experiment, verbal methods of investigation (interview, survey) and non-verbal (testing). Revealed each of methodologies, limits of their application, conceptual base, in accordance with which the

diagnostic inference being made up. Described results of investigation, which demonstrate that more often different mechanisms of psychological defense use teenagers that are form a group of «normal» ones. In accordance with received facts, have been determined that those, who had been investigated with expressed and those – with latent aptitude are marked by similar repertoire of psychological defenses («problem analysis», «affirmation of self-importance», «preservation of self-control»). Defined, that gifted teenagers, compared with their normal peers, more often use cognitive and emotional copings, while normal – emotional and behavioral defenses. Investigated that mechanisms of psychological defense, which use intellectually gifted teenagers are more constructive compared to the average teenagers (substitution, repression, compensation).

Keywords: mechanisms of psychological defense, diagnostics, teenager, observation, experiment, testing, validity.

Відомості про автора:

Процик Любов Сергіївна – аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Статтю подано до друку 04.11.2016.

УДК:159.942:37.018.1

© О. В. Чистяк, 2016

О. В. Чистяк (м. Київ)

ПОДОЛАННЯ ТРИВОЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ СІМЕЙНОГО ТИПУ

Чистяк О. В. Подолання тривожності підлітків в умовах дитячого будинку сімейного типу. В статті розкрито зміст поняття “тривожність”, причини її виникнення у вихованців-підлітків в умовах дитячого будинку сімейного типу. Охарактеризовано новоутворення які характерні для цього віку, психологічні якості підліткового віку, та вплив попереднього негативного досвіду на їх формування, а саме: пасивність у пізнавальній та суспільно значущій діяльності; бідний словниковий запас; постійна зміна настрою; неправильне ціннісне ставлення до себе; низька працездатність. Проаналізовано особливості прояву тривожності депривованих підлітків, чинники що зумовлюють її виникнення. Доведено що материнська депривація сприяє виникненню тривожності та деструктивно впливає на психічний розвиток дитини-сироти, в тому числі й підлітка. Описано особливості взаємозв'язку між рівнем загальної тривожності і самооцінкою якості життя підлітків-вихованців дитячого будинку сімейного типу. Розглянуто особливості впливу підвищеної тривожності на сфери життєдіяльності дитини-сироти, що помітно погіршують і ускладнюють відносини з однолітками та дорослими. Особливу увагу приділено характеристиці ситуативної та особистісної тривожності. З'ясовано роль дитячих будинків сімейного типу у подоланні тривожності у дітей-сиріт. Проаналізовано поведінкові дії батьків-вихователів, які спричиняють як виникнення тривожності, так і її подолання. Презентовано процес розгортання ситуації успіху як засобу подолання тривожності підлітків. Запропоновано психолого-педагогічні умови подолання цього стану, а саме: позитивні міжособистісні стосунки вихованців з батьками-вихователями; здатність оцінити власний успіх, що сприяє формуванню адекватної самооцінки дитини-сироти; уміння дитини аналізувати свої переживання і знаходити їх причину.